

Civilek „preventív őrizetben”: rendőri felügyelet, internálás, internálótáborok Magyarországon az első világháború alatt

Bevezetés

Az első világháború történetét kutató szakemberek körében széles körűnek mondható konszenzus van abban a tekintetben, hogy a Nagy Háború minden korábbinál brutálisabb hatással volt a fegyvert nem viselők életére, akik ekkor váltak igazán aktív elszenvedőivé a háborúnak, hiszen az őket sújtó erőszak a korábbiakhoz képest ilyen mértékben e konfliktusban jelent meg. A háború totális volta elmosta a különbséget katonák és civilek között, akik közül sokan, hasonlóan a hadifoglyokhoz, szögesdróttal vagy falakkal körülvett táborokba kerültek. A szemben álló felek kormányainál, vezérkarainál az ellenség bármi áron való és teljes legyőzése messzemenő prioritást élvezett.¹ Ebbe a gondolatmenetbe illeszkedett az ellenség potenciálisan fegyverbíró, ám éppen nem az anyaföldön tartózkodó, elsősorban férfi polgáraitól való megfosztása is. Ennek jogosságát az alkalmazók abból a gondolatmenetből kiindulva látták igazolhatónak, hogy ha ezeket a férfiakat engednék hazatérni hazájukba, egyenruhát ölténének, fegyvert fognának, tehát katonák lennének. A legjobb megoldásnak az tűnt, hogy ezeket a civileket szigorú és megelőző jellegű felügyelet alá vonják. Az erre a célra csaknem egy évszázados evolúció után kialakult fogvatartási modellt internálásnak nevezték.

A háborúzó európai államok 1914 és 1920 között 400 ezer civilt internáltak és körülbelül 800 ezer civil tapasztalta meg az internálás valamilyen formáját a háború alatt és közvetlenül utána.² A bánásmódot illetően a hadviselő országok az ún. negatív kölcsönösség elve alapján bántak a területükön gyűjtőtáborokba zárt civilekkel.³ Attól a tényről sem lehet eltekinteni, hogy az internálást végrehajtó országok kormányai az internáltakra túszként is tekintettek.

Az új fogvatartási eljárás a világháború kirobbanásának idejére teljes mértékben létjogosultságot szerzett a hadviselők körében, a civileket érintő fogvatartási eszköztáruk kihagyhatatlan elemévé vált. Az eljárás stratégiai szükségszerűségeit összefoglalva az alábbiakban ragadhatjuk meg:

1 Stéphanie Audoin-Rouzeau – Anette Becker: 1914–1918, *Az újraírt háború*. Bp., 2006. 113.

2 Matthew Stibbe: *Enemy aliens and internment*. www.encyclopedia.1914-1918online.net, letöltés 2016. márc. 8.

3 A negatív kölcsönösség elvét talán a legjobban illusztrálni, ami az ókorban egyes népeknél az azonos mértékű megtorlás jogát jelentette.

- az ellenség megfosztása az alkalmas katonanyagtól/élő erőktől
- a kémkedéstől, bomlasztástól, felforgatástól való félelem
- az ezzel akár csak gyanúsítható személyek elszeparálása
- az állam belső biztonságának megőrzése a háború alatt, a háterszág biztosítása a hadipotenciál fenntartása szempontjából

Alapvető fontossággal bír azoknak a fogalmi kereteknek a bemutatása, amelyek nélkül nem lehet megérteni a háború alatt alkalmazott fogvatartási modellek alanyai, a hadifogoly és a civil internált közötti lényeges különbséget. A hadifogság és az internálás összemosása helytelen, hiszen az egyik kizárólag katonai személyekre vonatkozik, a másik pedig döntően civilekre.⁴

Hadifogolynak tekintették azokat az ellenség hatalmába jutott katonai személyeket, akik a hadsereg vagy a fegyveres erők tagjai voltak, fegyverüket nyíltan viselték, egyenruhát vagy felismerhető jelvényt hordtak, valamint a hadijogot betartották. A hadifogoly fogságba esése után a nemzetközi jog védelme alatt állt, a vele való bánásmódot a fogságba ejtő állam viselte a felelősséget.⁵

Ezzel szemben az internált bírói ítélet nélkül rendőrhatalósági felügyelet alá helyezett civil volt. Általában a hadiállapotban lévő országok helyben tartózkodó állampolgárait internálták, de a fogvatartott gyakran az internálást végrehajtó állam polgára volt, akinek szabad mozgását a hadviselés, a közbiztonság vagy az állam érdekeire hivatkozva korlátozta a hatalom.⁶ Az internálást végrehajthatták úgy, hogy az internálásra ítélt személyt zárt, katonák által őrzött, civileknek fenntartott táborba utalták. Az internálótáborban való elhelyezéssel szemben a rendőri felügyelet a fogva tartás enyhébb változata volt. Ebben az esetben a hatóság a felügyelet alá helyezett személyt lakhelyelhagyási tilalommal sújthatta vagy éppen új lakhelyet jelölt ki számára. A hadifogsággal ellentétben nemcsak férfiakat, de nőket és gyerekeket is internáltak, amely gyakorlat megmaradt a világháború alatt.

Rövid történeti áttekintés⁷

Le kell szögezni, hogy a történelemben az internálás első, biztosra vehető megjelenésének megállapítása meglehetősen nehéz feladat.

Elméleti síkon William Blackstone⁸ brit jogtudós 1766-ban megjelent könyvében⁹ találunk az ellenséges külföldi állampolgár mibenlétét illetően egy rövid eszmefuttatást.

4 A katonaszökevények közül azokat helyezték el internálótáborokban, akik még a hadüzenetek átadása előtt szöktek át egy adott ország – így Magyarország – területére.

5 Magyarország az első világháborúban. Lexikon A – Zs. Főszerk. Szijj Jolán. Bp., 2000. 231–232.

6 Magyarország az első világháborúban. I. m. 307.

7 Jelen fejezetben csak a véleményem szerint meghatározó, a legkorábban alkalmazott és viszonylag szélesebb körben ismert korai internálási eljárásokat áll szándékomban ismertetni. Ennek megfelelően nem térek ki az afrikai kolonizációnak áldozatul eső hererókkal, namákkal vagy hottentottákkal szemben a gyarmatosítók által a 19. század végén, 20. század elején alkalmazott korai internálási (helyesebb szó lenne talán a megsemmisítési) eljárásokra. Ugyanilyen megfontolásból nem foglalkoztam a francia–porosz háború (1870) alatt francia területen élő porosz civilek elleni fellépéssel és az 1905-ben elfogadott *Aliens Act* bizonyos korai internálási vonatkozásaival sem, ami a kelet-európai zsidók tömeges beáramlását volt hivatott megakadályozni Angliába.

8 William Blackstone (1723–1780). Angol jogász, bíró, tory politikus.

9 William Blackstone: *Commentaries on the Law of England*. Oxford, 1766. www.laphamsquarterly.org, 2018. aug. 23.

Első, gyakorlatban történő alkalmazására a francia forradalom eseményei szolgáltattak adatokat. A Konvent által 1793. október 9-én kiadott határozat szerint le kellett tartóztatni az ország területén tartózkodó brit állampolgárokat, majd október 16-án jóval szélesebb körben rendelte el a letartóztatandók és őrizet alá helyezendők körét.¹⁰

1799-ben látott napvilágot Gracchus Babeuf¹¹ dekrétumtervezete, amely a forradalom vívmányainak megvédése és a forradalom továbbfejlesztésének érdekében a belső ellenség ellen kívánta bevezetni az őrizet e formáját.¹²

Bonaparte Napóleon 1802-ben, az amiens-i béke felmondása után kényszerlakhelyet jelölt ki a Franciaországban élő brit alattvalóknak. Egy évvel később ugyancsak Napóleon rendelte el a Franciaországban élő és mozgósítható korú angol férfiak bebörtönzését, válaszlépésként arra, hogy az angolok francia hajókat koboztak el.¹³

Évtizedekkel később, 1895-ben Kubában felkelés robbant ki a spanyol gyarmati uralom ellen. A spanyol csapatok főparancsnoka, Valeriano Weyler y Nicolaut tábornok elképzelése a felkelés elfojtására az volt, hogy megfosztják a kubai gerillákat a lakosság támogatásától, megakadályozzák a forradalmi propaganda terjedését, de a fogvatartottakat túszként is felhasználhatónak tartotta. Céljának elérése érdekében ún. rekoncentrációs övezetekre (*campos de reconcentración*) osztotta az ország bizonyos részeit, ahová a vidéki lakosság gerillákkal gyaníthatóan együttműködő részét szállíttatta.¹⁴

Az 1899 és 1902 között zajlott angol–búr háború „továbbfejlesztette” az internálás intézményét. Közismerten az angol főparancsnoknak, Lord Kitchenernek¹⁵ tulajdonítják az első komolyabb rendszert, amely hasonlóságot mutatott a későbbiek során alkalmazott internálással, noha a spanyol hatás is tetten érhető benne. Az angolok még a rendszer elnevezését sem változtatták meg különösebben, innen maradt fenn a *concentration camp* elnevezés, annak szinonimájaként, hogy nagyszámú civilt koncentráltak egy helyre.¹⁶

E vázlatosnak szánt áttekintés végén meg kell említeni, hogy a gyakorlati kivitelezés – eltekintve a francia forradalom alatt alkalmazott elzárásoktól – szinte kizárólag az európai hatalmak gyarmatain fordult elő a korai stádiumban.¹⁷ Az ekkor használt eszköztár jó része azonban visszaköszönt az első világháború alatt alkalmazott internálási eljárásokban.

10 Michael Rapport: *Nationality and citizenship in revolutionary France. The treatments of foreigners 1789–1799*. Oxford, 2000. 225.

11 François Noël Babeuf (1760–1797). Francia utópista, kommunisztikus forradalmár, publicista. A francia forradalom direktóriumi korszaka alatt az Egyenlők Társasága nevű szellemi és politikai csoport vezetője. Összeesküvést szervezett a hatalom átvétele céljából, amiért kivégezték.

12 Filippo Buonarroti: *Conspiration l'égalité dite de Babeuf*. Tome second. Éditions Sociale. Paris, 1957 [1828]. 203.

13 Jean-Claude Farcy: *Les camps de concentration français de la Première Guerre mondiale, 1914–1920*. Paris, 1995. 362.

14 Joël Kotek – Pierre Rigoulot: *A táborok évszázada*. Bp., 2005. 41–42.

15 Herbert Kitchener, Horatio (1850–1916). Magas rangú brit katoná, politikus, védelmi miniszter. Szijj J.: *Magyarország az első világháborúban*. I. m. 370.

16 A britek által kialakított concentration camp rendszer teljes mértékben különbözött a náci által a második világháborúban létrehozott KZ-lágerek rendszerétől. Ennek kifejtése azonban meghaladja a tanulmány terjedelmi kereteit.

17 Azért nem lehet erről teljes kizárólagossággal beszélni, mert előfordultak kivételek. Ilyen kivétel volt a francia–porosz háború (1870) során Párizsból kiűzött vagy elfogott porosz állampolgárok sorsa. Ezzel kapcsolatban lásd: Daniela Caglioti: *Waging war on civilians: the expulsion of aliens in the Franco-Prussian War*. www.academia.edu, letöltés 2020. dec. 11.

Jogi vonatkozás és hatásköri kérdések a magyar jogrendszerben

A civil internáltak és a hadifoglyok a nemzetközi jogban elfoglalt helyzete között szembe-
szökő különbség volt.¹⁸ A háborút megelőző időben született genfi konvenció és a hágai
egyezmények elsősorban a hadifoglyokkal kapcsolatos tennivalókat rendezték, a civil inter-
náltak azonban gyakorlatilag a nemzetközi szabályozás keretein kívül maradtak.

Magyarországot illetően az internálás jogszabályi kereteinek kialakítása részben a há-
borút megelőzően megtörtént, a fontosabbak azonban már a háború alatt láttak napvilá-
got. Ezek közül a legjelentősebb a 10.962/1915. számú BM-rendelet volt, amely a korábban
alkotott jogszabályok kvintesszenciájaként irányadó volt a háború egész tartama alatt. A
vonatkozó rendeletek kivonatos összefoglalásaként az úgynevezett „*internált polgári szemé-
lyeken*” belül két csoportot lehet meghatározni:

1. *a rendőrhatalom felügyelet alatt állók*, vagyis azok, akiknek (legyen az magyar vagy
külföldi állampolgár) az ország bizonyos vidékein való tartózkodása a hadviselés
vagy az állam biztonsága szempontjából aggályos volt. Esetükben a felügyelet „*ki-
vételes esetben rendes lakóhelyükön való meghagyással*” történt.
2. *rendőri őrizet alá helyezett civilek*, akik rendőrhatalom felügyelet alatt sem lakhattak
szabadon, csak internálótáborban.¹⁹

Ha az internálásra mint halmazra tekintünk, az egy halmazban lévő, ám eltérő okok-
ból alkalmazott módszer tehát két differenciált, párhuzamosan létező fogvatartási modellt
teremtett, amelyek különbsége a bánásmódban, a jogbiztonságban és a szabad mozgás le-
hetőségében érhető tetten.²⁰

A Magyarország területén fogva tartott külföldiek ellenőrzése, ellátásának megszerve-
zése a M. Kir. Belügyminisztérium egyik osztályának, a Kivándorlási Biztosi Hivatalnak
(KBH) a feladata volt. Vezetője egy magasabb rangú minisztériumi hivatalnok volt. A KBH
mellett, mintegy összekötőként a belügyminiszter és a hivatal vezetője között, egy állam-
titkár is foglalkozott az internált személyek ügyeivel.²¹ Az ő feladata volt a táborok felke-
resése, a civilek körülményeinek ellenőrzése, és amennyiben szükséges volt, a megfelelő
intézkedések megtétele.²²

Az internálást minden esetben a belügyminiszter rendelte el, de – a belügyminiszter
utólagos jóváhagyásával – az illetékes kormánybiztos és a katonai parancsnokság is kezde-
ményezhette.²³ Bizonyos esetekben, belügyminiszteri jóváhagyással, az illetékes elsőfokú
rendőrhatalom is elrendelhetette.²⁴

18 Terjedelmi okokból a hadifoglyokra vonatkozó jogi szabályozás ismertetésétől eltekintettem.

19 10.962/1915. BM rendelet A rendőri felügyelet alá helyezésnek és az őrizet alá vételnek szabályozásáról. *Belügyi Közlöny*, 1915. április 18. 379–384., illetve 7655/1916. számú BM rendelet a hadifoglyok, továbbá az internáltak és rendőri felügyelet alatt álló külföldi állampolgárok postaküldeményei és táviratai tárgyában a posta- és távirdaigazgatóság által a posta- és távirdahivatalokhoz intézett rendeletek kivonatos összefoglalása. *Belügyi Közlöny*. 1916. április 6. 435–444.

20 Tehát internálótáborba zárásban vagy rendőri felügyelet alá helyezésben.

21 Az internáltak között. *Az Est*, 1914. október 23., 5.

22 Uo.

23 10.962/1915. BM rendelet. II. fejezet, 4–6. §

24 Az elsőfokú rendőrhatalom vidéken a főszolgabíró, törvényhatóságokban pedig a rendőrkapitány volt.

Az internálásból vagy a rendőri őrizetből fakadó anyagi hátrányért a hatóság nem volt felelős, illetve nem volt jogorvoslat a rendelkezés ellen. Amennyiben az internálást nem a belügyminiszter rendelte el, az illető panasszal fordulhatott a miniszterhez. A lakhelyre való visszatérésről szintén a belügyminiszter döntött, miután kikérte a polgári hatóságok véleményét és kellő figyelemben részesítette a katonai érdekeket.²⁵

Az internált civilekre vonatkozó szabályok

Az internált civilekre igen szigorú szabályok vonatkoztak. A rendőri felügyelet alá helyezett személy a számára kijelölt helységben engedéllyel bérelhetett lakást. Nappal korlátozottan mozoghatott a településen, annak területét nem hagyhatta el. A külföldi állampolgárok tágabb mozgási kereteket kaptak, mert ők – amennyiben megfelelő volt a magaviseletük – belügyminisztériumi engedéllyel távolabbra is utazhattak.

A szoros ellenőrzés egyik eleme a jelentkezési kötelezettség volt, amelyet a jogszabály maximum napi két, de minimum heti egy alkalomban állapított meg.²⁶ Az internáltak este 8 és reggel 6 óra között nem hagyhatták el a kijelölt lakhelyet.²⁷

Az internálás nem járt együtt szükségszerűen a családok szétválasztásával. A rendőrhatalmási felügyelet alá helyezett személyhez a rendőrhatalmási engedélyével odaköltözhetnek azon családtagjai, akik egy háztartásban éltek vele, amennyiben képesek voltak fenntartásukról gondoskodni, ez esetben azonban a rendőrhatalmási felügyelete rájuk is kiterjedt.²⁸

Az internált civilek a távbeszélőket egyáltalán nem használhatták. Megtilthatták számukra, illetve engedélyhez kötötték, hogy a szűkebb környezetükben lévőkön túl másokkal is érintkezzenek. Táviratokat csak a rendőrhatalmási engedélyével adhattak és vehettek fel, azokat a hatóság cenzúrázta, a részükre érkező csomagokat átkutatta.²⁹ Az elküldésre szánt csomagokat és leveleket, beleértve a hivatalosakat is, előzetesen be kellett mutatniuk a rendőrhatalmásnál. Leveleket csak nyílt, külön erre a célra használt levelezőlapon lehetett számukra küldeni, az általuk küldött vagy fogadott csomagokban tilos volt írásbeli tartalmakat elhelyezni.³⁰ Külföldiek esetében útlevelüket a hatóság bevonta.

Az úgynevezett koncentrációs telepeken rendőrhatalmási felügyelet alatt élőket a hatóság emberei (vidéken a csendőrség, városokban a rendőrség) bármikor ellenőrizhette. Az általuk egyszerre birtokolható pénzösszeg nem lehetett több, mint ami egy hónapi ellátásukhoz elegendő volt.³¹

25 10.962/1915. BM rendelet. II. fejezet, 4–6. §

26 10.962/1915. BM rendelet. I. fejezet 2. §. a. és b. pont

27 10.962/1915. BM rendelet. I. fejezet 2. § d. pont. A rendelet csak saroksímkákat adott meg, az éjszakai lakhelyelhagyási tilalom kezdő- és végőráját a helyi hatóságok gyakran maguk szabták meg.

28 10.962/1915. BM rendelet. I. fejezet 2. §. e. és f. pont

29 7655/1916. számú BM rendelet. A hadifoglyok, továbbá az internáltak és rendőri felügyelet alatt álló külföldi állampolgárok postaküldeményei és táviratai tárgyában a posta- és távirdaigazgatóság által a posta- és távirdahivatalokhoz intézett rendeletek kivonatos összefoglalása. *Belügyi Közöny.*, 1916. április 6. 435–444.

30 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) K 148. Belügyminisztériumi iratok, elnöki iratok (1867–1944), 1. iratok. Internálási ügyek. 36. tétel (a továbbiakban: K-148-36) 568. doboz, 14. fol. 5340/1916. Mircea Romulus görögkeleti esperes rendőrhatalmási felügyelet alá helyezése. 1916. január 12. A levelek és csomagok a szemben álló felek közötti továbbításában a Nemzetközi Vöröskereszt komoly szerepet játszott.

31 Ezzel az esetleges szökéseket akarták nehezebbé tenni. 10.962/1915. BM rendelet. I. fejezet 3. §.

A táborokban őrzött civilektől minden olyan tárgyat elkoboztak, amely fegyvernek minősíthető volt (pl. zsebkést, ollót).

Az internálandók őrzési helyére való kísérés feladata a katonaság hatáskörébe tartozott.³² Adminisztratív nyilvántartásuk a városokban a rendőrség, vidéken a járási főszolgabíró feladata volt. A fogva tartott civileket kötelező volt valamilyen munkával ellátni, hogy tartási költségüket lehetőleg maguk fedezzék. Azokat, akik valamilyen okból munkájuk révén sem tudták biztosítani megélhetésüket, a Belügyminisztérium látta el – egy meghatározott keretösszeg erejéig – élelemmel és ruházattal.³³

A táborrendszer

A civilek fogva tartása két különböző helyszínen történhetett: a zárt internálótáborban és az úgynevezett koncentrációs telepeken.

Az internálótáborok kialakításának fontos szempontja volt a térbeli körülhatároltság. A hatóságok nem minden esetben építettek az internálásra került személyek részére külön táborokat, hanem a már meglévő infrastruktúrát használták ki: katonai létesítményeket, főleg laktanyákat, valamint más jellegű, de szintén a hadsereghez kapcsolódó helyszínt jelöltek ki erre a célra. Utóbbiak a k. u. k. hadsereg kiképzésre szolgáló bázisai voltak, amelyeket minimális ráfordítással tettek alkalmassá nagyobb tömegű polgári személy befogadására. A táborok földrajzi elhelyezkedésének lényege az volt, hogy lehetőleg a frontvonalaktól távol őrizzék a gyanús, megbízhatatlannak tartott elemeket.

A világháború idején a Monarchia területén hatvan különféle tábor létezett, ezek közül több civil internálótábor volt. Magyarországon három fő internálótábor volt: Aradon, Esztergom-Kenyérmezőn és Nezsiderben.³⁴ Ezek mellett más, központi fekvésű megyékben is létrehoztak internálótáborokat. A kisebb létesítmények nem a nagy táborok altáboraiként funkcionáltak, hanem önálló szervezeti egységek voltak. Civil internáltak tömeges elhelyezésére Magyarországon az eddigi kutatások szerint tizenöt tábort és telepet alakítottak ki a háború alatt.³⁵

A magyarországi táborok esetében a belügyminiszter hatáskörén kívül esett az aradi, az esztergom-kenyérmezői és a nezsideri (illetve vele együtt a boldogasszonyi/fraunekircheni) tábor, amelyek felett a pozsonyi katonai parancsnokság, illetve a közös hadügyminisztérium diszponált.

³² 3009/1914. BM rendelet. 2. pont.

³³ 3009/1914. BM rendelet. 2. pont.

³⁴ *Magyarország az első világháborúban*. I. m. 307., valamint Kimlei Péter: *Egy elfeledett Moson megyei tábor. Szerb internáltak Nezsideren (1914–1918)*. *Szél-járás* 2011/1. 28.

³⁵ Reinhard Mundschtütz és Walter Mentzel kutatásai alapján. www.vereinnetzwerkblog.wordpress.com, letöltés ideje: 2019. ápr. 29. A magyarországi táborrendszer pontos topográfiájának elkészítése még a jövőbe mutató feladat.

A boldogasszonyi hadifogoly- és internálótábor bejárata

Forrás: <https://bruckissammelsurium.blogspot.com/2018/11/frauenkirchen.html>
letöltés 2021. ápr. 10.

Fogvatartók és fogvatartottak

A fő internálótáborokat külön őrszázadok, a kisebbeket a területi alapon szervezett népfelkelő gyalogezredek pótzászlóaljának legénységi állományából kiállított örkülönítmények őrizték.³⁶ A táborokban őrszolgálatot teljesítő népfelkelők életkorukat tekintve túl voltak a katonai szolgálatra alkalmas éveiken, valamint harcérték és katonai fegyelem tekintetében is alacsony szinten álltak.³⁷ Fegyverzetük sem volt korszerűnek mondható, többnyire az akkor már elavultnak számító Werndl-puskákkal és bajonettekkel szerelték fel őket.

A fogvatartottak köre két csoportra osztható. A civil internálótáborokba döntően magyar állampolgárságú – a polgári vagy a katonai hatóságok által gyanúsak vagy biztonsági

36 Az egyes táborok őrségének létszámáról kevés adat áll rendelkezésre. Pontosan ismert a nezsideri tábor őrségének létszáma (130 fő). Kimlei P.: *Egy elfeledett Moson megyei tábor*. I. m. 28. A váci táborban 26 népfelkelő teljesített szolgálatot 1915-től. Hadtörténeti Levéltár Honvédelmi Minisztérium [a továbbiakban HL HM] II. Területi hatóságok, alakulatok. 1740–1945. 607. M. kir. 30. honvéd (és népfelkelő) gyalogezred parancsnokságának iratai. II. 607., M. kir. 30. honvéd gyalogezred. Népfelkelő pótzászlóalj iratai. Parancskönyv. 40. doboz. Zászlóalj-napiparancs. 1–181. 1915. március 1.–április 30. 64. sz. napiparancs. Népfelkelő örkülönítmény felállítása. 1915. március 5.

37 A fegyelmi problémákra lásd: Négyesi Lajos: Az esztergom–kenyérmezői első világháborús hadifogolytábor. *Esztergom Évlapjai. Annales Strigonienses*. Szerk. Csombor Erzsébet. Esztergom, 2017. 71–88.

Internálásra váró boszniai szerb civilek, akiket feltehetően Krekánál (Tuzla közelében) fogtak el az osztrák–magyar csapatok

Forrás: Library of Congress. Control Number: 2014698302

szempontból kockázatosnak minősített – személyek kerültek. Ezek elsősorban délvidéki szerbek, erdélyi románok, fumei olaszok, kárpátaljai ruszinok voltak. Internálásuk okai széles skálán mozogtak. A románok által lakott, hadműveleti területekké nyilvánított erdélyi megyékből internálták az evakuációt szabotálókat és a bizonyíthatóan románbarát elemeket.³⁸ Internálták azokat, akinek közeli rokona átszökött az ellenséghez.³⁹ Gyakori ok volt az internálásra, ha az illető személy uralkodó- vagy magyarellenes propagandát folytatott, ilyen megjegyzést tett, netán kollaborált egy területet ideiglenesen megszálló ellenséggel.⁴⁰

Legnagyobb számban a délvidéki szerbek és az erdélyi románok kerültek internálótáborokba. A románok elleni akciókat Románia hadba lépése csak felgyorsította, mert a magyar polgári (és a katonai) hatóságok tartottak egy erdélyi románbarát felkeléstől, ami erősen katalizálta a velük szembeni amúgy is kemény fellépést.

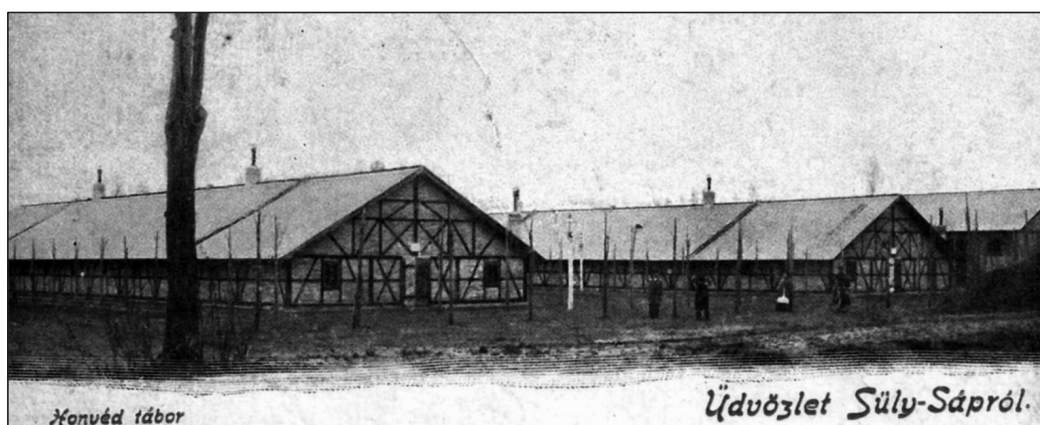
A fumei olaszok esetében is szerepet játszott az attól való félelem, hogy az olasz hadsereget valamilyen módon segítik. Mivel Fiume relatíve közel volt az olasz határhoz, a hadvezetőséget aggodalommal töltötte el a fumei polgárok egy részének Olaszországgal való szimpátiája. Ennek volt folyománya, hogy a magyar hatóságok az irredenta Giovane Fiume nevű mozgalom számos tagját internálták Kiskunhalasra és Tápiósülyre.⁴¹

38 MNL OL, K-148-36. 630. doboz, 25.080/1916. Hadviselés szempontjából aggályos egyének eltávolítása. Ilie Jovanovics görögkeleti lelkész ügye. 1916. október 8. 24. fol.

39 Ez főleg a szerb és a román nemzetiségű katonák körében fordult elő. MNL OL, K-148-36. 568. doboz, 14. fol. 5340/1916. Mircea Romulus görögkeleti esperes rendőrhatalmási felügyelet alá helyezése. 1916. január 12.

40 MNL OL, K-148-36. 517. doboz, 29.450/1915. Popovics Alex visóoroszi lakos kitiltása.

41 Silvino Gigante: *Storia del comune di Fiume*. Firenze, 1928. 163., valamint a fumei amerikai konzul 1915. május 24-i és 26-i jelentései. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Austria-Hungary and Hungary, 1912–1929. [a továbbiakban: Records of the Department] National Archives and Records Service Washington, No. 708.

A tápiósülyi honvéd-, majd 1915-től internálótábor barakkjai. A fotó 1901-ben készült, amikor a terület eredeti céljainak megfelelően katonai létesítményként működött

Forrás: Kucza Péter helytörténész magángyűjteménye

Sajátos eleme volt a magyar modellnek, hogy az eljáró hatóságoknak meg kellett indokolniuk a M. Kir. Belügyminisztérium számára az internálás okát. Ennek hiányában ugyanis nem lehetett civil személyeket internálni vagy rendőri felügyelet alá helyezni.⁴² A katonai hatóságok ezt több esetben figyelmen kívül hagyták, ami sok feszültséget szült a polgári és katonai vezetés között.

Szemben a magyar állampolgárságú nemzetiségiekkel, külföldi, elsősorban nyugati hadviselő országokhoz tartozó állampolgárok ritkán kerültek zárt internálótáborba.⁴³ A brit állampolgárok közül csak azok, elsősorban a gyarmatokról származó személyek, kerültek zárt táborokba, akik nem tudták kétséget kizáróan igazolni, hogy a Brit Birodalom alattvalói.⁴⁴ Általánosságban elmondható, hogy „született” vagy korábban brit állampolgárságot szerző személyek vagy brit alattvalói mivoltukat igazolni tudók szinte kizárólag rendőri felügyelet alá kerültek.⁴⁵ A háború során – nagyon kevés kivételtől eltekintve – a hatóságok arra törekedtek, hogy külföldi állampolgárságú személyeket ne őrizzenek együtt a magyar állampolgárságúakkal.

3. tekercs. Az iratanyag nem rendelkezik levéltári besorolással. Feltalálási helye: ELKH BTK TTI Könyvtár. A figyelem felhívásáért az anyag létezésére és az ahhoz való hozzáférést ezúton szeretnék köszönetet mondani Ablonczy Baláznak és Adamecz Szilviának.

42 MNL OL, K-148-36. 569. doboz, 33576/1916. 3. fol. Betegh kormánybiztos jelentése. 1916. október 26.

43 National Archives Foreign Office (a továbbiakban: NA FO) 383 Prisoners. Austria-Hungary files. 383/5. No. 78.564/1915. Treatment of British subjects in Hungary. 6 May, 1915.

44 NA FO 383/5. 161.917/915. Report on the British subject interned in Hungary. 24 September, 1915., Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML), IV. 422. Aszódi járás főszolgabírájának iratai. 1912–1950 (–1953). b. Általános iratok. 1912–1950. (a továbbiakban: IV. 422. b.) 115. doboz, 1044/918. Kimutatás az angol internáltak csomagjairól, amelyek az 1918. év január hóban az aszódi főszolgabíró úrnak megküldettek. 1918. január 31., NA FO No. 383/365. 112.886/1918 Payment of relief ex BRJ to Moses Campbell, doubtful British subject interned at Tápiósüly, Hungary. Dátum n. irat.

45 MNL PML, IV. 422. b. 66. doboz, 6357/1915. Jegyzék azon internáltakról, kik séta engedélyt kaptak. 1915. november 3. 58. fol.

Út a táborba

Az internálások kivitelezése során a magyar hatóságoknak szembe kellett nézniük a tömegesen internálásra kerülő civilek kijelölt célállomásokra való eljuttatásának nehézségeivel. A közigazgatásban keletkezett források kevés használható információt tartalmaznak arról, miképpen jutottak el az internálás helyszínére a fogva tartott személyek. Erre a kor viszonyai között két mód kínálkozott: a vízi és a vasúti úton történő szállítás.

A szállítást megelőzte az internálandó személyek összegyűjtése, akik számára a hatóságok gyűjtőpontokat állítottak fel. Összegyűjtésüket a hátsószágban a határrendőrség és a csendőrség, a hadművelleti területeken, a frontvonalhoz közelebb eső részeken a katonaság végezte. Koncentráció céljára a hatóságok olyan épületeket is igénybe vehettek, mint fogházak vagy erődítmények.⁴⁶ Más épületek ideiglenes gyűjtőponttá való átalakítására is volt példa. Fiume esetében pontos információk állnak rendelkezésre arról, hogy a határrendőrség a kikötőben lévő raktárépületekben gyűjtött össze több száz, 17 és 42 év közötti fiumei férfit, mielőtt az ország különböző internálótáboriba szállították őket.⁴⁷ Ugyanígy jártak el az olasz hadüzenetkor a városban tartózkodó brit, francia, szerb, orosz és belga állampolgárokkal.⁴⁸

A vízi úton történő szállításra a Duna biztosított kitűnő lehetőséget. A háború alatt hadifoglyok és civil internáltak hajón történő szállítására nem volt példa nélkül álló. Utóbbiak viszonylatában két esetben ismertek konkrét adatok. 1914 augusztusában ötszáz bosznia-hercegovinai szerbet szállítottak az esztergom–kenyérmezői hadifogolytáborba, majd később további háromezer szerbet szállítottak felfelé a Dunán, vélhetőleg szintén Esztergomba.⁴⁹ 1914. szeptember 7-én ugyanebből a fogolytáborból szállítottak vízi úton a váci internálótáborba egy ötszáz fős, szerbekből álló transzportot a Schönbrunn gőzös fedélzetén, amelyet 16 népfelkelő kísért.⁵⁰

A vasúton történő szállítás a háború egésze alatt leterhelt vasúti hálózat ismeretében minden bizonnyal nem volt könnyű feladat. Mivel az ország területén mindenhol elsőbbséget kaptak a katonai szerelvények, jelentősen nőtt az utazási idő. Nagyon kevés információ van azzal kapcsolatban, hogy a transzportokba szervezett civilek útjuk során hányszor, milyen minőségű ellátásban részesültek. Néhány esetben tetten érhetők azok a viszontagságok, amelyek a vagonokba zárt civilek keresztülmentek. 1917 telén Tápiósülyről 696 civil internáltat, köztük nőket és gyerekeket, marhavagonokba zárva szállítottak Koprivnicára.⁵¹ A nagyjából 250 kilométeres utat három nap alatt tették meg. Az utazás első 24 órájában sem-

46 Annak ellenére, hogy civil internáltak büntetés-végrehajtási intézetekben történő őrzése a nemzetközi jogot tekintve aggályos volt, a magyar hatóságok a háború kezdeti szakaszában többször éltek ezzel a lehetőséggel. Nánási László: *A magyar királyi ügyészség története 1871–1945*. Bp., 2011. 174.

1914-ben az aradi várban őriztek ideiglenesen 1801 szerb civilt, akiket rövid idő múlva Ceglédre szállítottak át. MNL PML Nagykőrösi Osztálya [a továbbiakban: MNL PML Nko.], V. 73.b/D. Cegléd város polgármesterének közigazgatási iratai. (1869–) 1872–1944 (–1951) D. Tárgyi alapon külön kezelt iratok. 88. doboz, 15.129/1914. Távirat. Dátum n. ir. Az aradi vár – napjainkban is katonai célokat szolgáló egykori erőd – internálótáborként funkcionált a háború alatt.

47 A fiumei amerikai konzul 1915. május 26-i és 27-i jelentése. Records of the Department, No. 708. 3. telercs.

48 A fiumei amerikai konzul 1915. május 27-i jelentése. Records of the Department, No. 708. 3. telercs.

49 Szerb foglyokat vittek. *Váci Hírlap*, 1914. augusztus 23. 1.

50 500 fogoly. *Váci Hírlap*, 1914. szeptember 9. 2.

51 Koprivnica (magyarul Kapronca) a magyar határhoz közeli település a mai Horvátország területén.

Internáltak étlapja.

<i>Idő</i>	<i>Kétfő</i>	<i>Kedd</i>	<i>Kezda</i>	<i>Csütörtök</i>	<i>Péntek</i>	<i>Sombat</i>	<i>Vasárnap</i>
<i>Reggeli</i>	<i>Rántott leves</i>	<i>Kávé</i>	<i>Rántott leves</i>	<i>Kávé</i>	<i>Rántott leves</i>	<i>Rántott leves</i>	<i>Kávé</i>
<i>Ébéd</i>	<i>Gulyás</i>	<i>Káposzta hússal</i>	<i>Bab-leves</i>	<i>Káposzta hússal</i>	<i>Bab-leves</i>	<i>Káposzta hússal</i>	<i>Húsleves</i>
<i>Vacsora</i>	<i>Burgonya leves</i>	<i>Rántott leves</i>	<i>Burgonya leves</i>	<i>Burgonya leves</i>	<i>Tészta</i>	<i>Burgonya leves</i>	<i>Rántott leves</i>

Márc 1915

V. 472 - 1
 4604 / 1915

A váci internálótáborban őrzött internáltak étlapja

Vác Város Levéltára (VVL). Vác város polgármesterének iratai. (1867) 1872–1950 (–1952), c. Közigazgatási iratok, (1867) 1872–1950 (–1952). 4064/1915. Internáltak ételmezési és tartási költségeinek elszámolása. 1914. december 14.

milyen ellátást nem kaptak, ráadásul közülük sokan betegek, legyengültek voltak. A hátralévő úton összesen két alkalommal juttatták őket valamennyi élelemhez és vízhez, ennek ellenére az út végére kilenc fő meghalt. A megérkezés után a vasútállomásról 87 főt csak kocsikkal tudtak a táborba elvinni, mert olyan rossz állapotban voltak, hogy nem tudtak járni.⁵²

A fogva tartás helyszínei: internálótábor és koncentrációs telep

A két fogvatartási mód alapvető különbségeket tartalmazott az olyan mutatókban, mint az élet-körülmények, ételmezés, higiénés viszonyok és a fogvatartottakra nehezedő mentális teher.

A táborokban élő civilek helyzete nem volt könnyű, életük fizikai tekintetben kétszeresen is korlátok közé volt szorítva. Egyrészt szögesdrót vagy fal zárta el őket a külvilágtól, a tábor katonai őrseg őrizte, másrészt komoly zsúfoltság jellemezte a tábori barakkokat, körleteket, ami a magánszféra minimumra csökkenését vonta maga után.

A legtöbb táborban jelen volt a korrupció, a visszaélések különféle fajtái és nem egy esetben az őrseg részéről alkalmazott terror. A táborokban, olykor a koncentrációs telepeken is, előfordultak összetűzések a fogvatartottak között.

⁵² MNL PML, IV. 429. a. Gyömrői járás főszolgabírójának iratai. 1913–1944 (–1950) a. Általános iratok 1913–1925. 43. doboz, 1873/1917. Koprivnicára továbbított román internáltak panasza. 1917. április 10. (Protokoll vom 24 Januar 1917.). 7v. és 8r.

A ceglédi cs. és kir. lovassági laktanya, ami 1914 és 1918 között civil internálótáborként működött. Főként szerb civileket őriztek benne, de 1915-ben néhány hétig olasz civileket is fogva tartottak falai között

Forrás: Magyarország vármegyéi és városai. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye II. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, é. n. [1910] 380.

Jellemző volt az egyhangú élmezés, különösen 1916-tól, a húsmentes napok bevezetésétől kezdve egyre kevesebb állati fehérjéhez jutottak a táborokban fogva tartottak. A higiénés helyzet terén a magyar hatóságok erőfeszítéseinek ellenére a háború egész tartama alatt hiányosságok mutatkoztak. A zsúfoltság és a fertőtlenítés gyakori megoldatlansága a háború második felében különféle járványok, általában a tífusz különböző fajtáinak pusztításában kulmináltak.⁵³

A zsúfoltságból, bizonytalanságból, monotóniából fakadóan számos internálótáborba zárt civil fogvatartott küzdött mentális problémákkal, elsősorban az úgynevezett „szögesdrótbetegséggel.”⁵⁴ Kétségbeesésük azokban a máig fennmaradt levelekben érhető tetten, amelyeket a táborokat felügyelő rendőrkapitánynak, járási főszolgabírónak írtak táborbeli életük megkönnyítése vagy szabadon engedésük érdekében.

Az internálótábornál jóval humánusabb fogvatartási módot az úgynevezett koncentrációs telepek testesítették meg. Ezek létrehozásának lehetőségét egy 1914-ben született belügyminiszteri rendeletben találhatjuk meg.⁵⁵ Ennek 2. pontja kimondta, hogy az ellenséges államok hadra fogható férfi állampolgárait a hatóságoknak nem kell

53 A tápiósülyi táborban az 1917 tavaszán pusztító kiütéses tífusz több száz életet követelt. Somogyi László: *Civilek a szögesdróton innen és túl*. FONS XXV. (2018) 3. sz. 371. A nezsideri tábor fennállása alatt 4900 személy halt meg. Kimlei P.: *Egy elfeledett Moson megyei tábor*. I. m. 30.

54 A „szögesdrótbetegség” (barbed-wire disease) fogalmának megalkotója és a tünetek klinikai leírója a svájci dr. Adolf Lukas Vischer (1884–1974) volt. A „szögesdrótbetegség” egyfajta depresszió volt, ami az elme beszűkülésével járt. *www.ncbi.nlm*, letöltés 2018. máj. 22.

55 3009/1914. BM rendelet. A hadviselés érdekében felügyelet (őrizet) alá helyezendőkkal vagy eltávolítandókkal szemben követendő eljárás. *Belügyi Közlöny*, 1914. augusztus 30. 573–575.

okvetlenül őrizetbe venniük, de szorosabb ellenőrzés alá kell vonni. A koncentrációs telepek olyan, a belügyminiszter által kijelölt településeket jelentettek, amelyek külföldi állampolgárok számára kényszerlakhelyként funkcionáltak.⁵⁶ A „telep” elnevezést jóval tágabban kell értelmezni, hiszen itt nem voltak fizikai, csak térbeli határok, nem volt katonai őrség vagy barakkhálózat. Az ide helyezett külföldiekre a rendőri felügyelet szabályai vonatkoztak.⁵⁷ Ilyen telepeknek jelölték ki például a Pest–Pilis–Solt–Kiskun megyei Aszódot, Alagot, és Vácot. Mivel maguk gondoskodtak ételmezésükről, így az jobb volt, mint a táborokban élőké. A jobb minőségű élelemhez való hozzájutást segítette, hogy a telepeken élő külföldiek általában jómódúak voltak, rendelkeztek elegendő pénzzel az élelmiszer megvásárlásához, valamint kapcsolati hálójuk is hatékonyan működött. Az egy telepen élők között szoros összetartás, baráti-bajtársi kapcsolat alakult ki. Összejártak, kártyáztak, aktív, olykor pregnánsan jelen lévő személyiségei lettek a település életének.⁵⁸ Mivel életkörülményeik, kapcsolatrendszerük, mozgásterük jóval kevésbé voltak behatárolva, mint az internálótáborban élőké, mentális és testi egészségük is sokkal jobb volt.⁵⁹

A két fogvatartási típus között volt átjárás. Ha egy rendőri felügyelet alatt álló külföldi Monarchia-ellenes tevékenységet végzett vagy szökni próbált, netán lázított, zárt internálótáborba helyezték át. Ugyanez fordítva is igaz volt: ha egy zárt internálótáborba került személy kérvényezte a belügyminiszternél ügyének felülvizsgálatát, akár kedvező döntés is születhetett ügyében.⁶⁰

Sajnos kevés értékelhető adat áll rendelkezésre az ország területén őrzött külföldi állampolgárok számát illetően. Az eddig feltárt források közül igen pontosnak tűnő adatokat közöl egy 1915. május 6-án keletkezett jelentés, amelyet a Nemzetközi Vöröskereszt készített a Magyarországon őrzött külföldiekről. Ebből kiderül, hogy 1915 közepén 9500 idegen állampolgárságú személyt őriztek az ország internálótáboraiban és koncentrációs telepein.⁶¹

A zárt táborokban lévő külföldiek száma folyamatosan csökkent, mert sokuk az enyhébb őrizeti formát jelentő rendőri felügyelet alá került. Egy részük – jelentkezési kötelezettség mellett – visszatérhetett korábbi magyarországi lakhelyére. A csökkenés okai között szerepet játszott az is, hogy a háború alatt a Monarchia több hadviselő féllel repatriálási megállapodást kötött.⁶²

56 Magyar állampolgárok esetében a fiumei olaszokkal kapcsolatban van arról adat, hogy a feltehetően koncentrációs telepként működő Kiskunhalason éltek. Rajtuk kívül szerb civileket is tartottak a településen rendőri felügyelet alatt. Gigante, S.: *Storia del comune*. I. m. 163.

57 Rájuk a 10.962/1915. BM rendelet a rendőrhatalom felügyelet alatt álló személyekre vonatkozó pontjaiban foglaltakat alkalmazták.

58 Paul de Monfort: Egy háborús internált élményei Magyarországon. In: *A magyar művelődés története II.* Szerk. Dr. Lukács György. Bp., é. n. 444–449.

59 Elmiro Franchi: *Avvenimenti fiumani di un quarto di secolo (1894–1919)*, in *Fiume*. Rivista di studi fiumani, Roma, Anno IV, 1956, N. 1–2. gennaio-giugno, 99.

60 Utóbbi esetre: MNL OL, K-148-36. 568. doboz. 5. f. 10.648/1916. Jovanovits István abbáziai lakos kérelme utazási engedély ügyében. 1916. április 30.

61 NA FO 383/5. No. 78.564/1915. Treatment of British subjects in Hungary. 6 May, 1915.

62 Két példa: 14.139/1915. BM rendelet. Magyarországon internált szerb és Szerbiában internált magyar állampolgárok egy részének kölcsönös hazabocsátása. *Belügyi Közlöny*, 1915. május 8. 500–501. és a 7460/1917. BM rendelet. A hazánkban élő olasz állampolgárok hazatérésének feltételül megszabott korhatár újabb megállapítása. *Belügyi Közlöny*, 1917. március 15. 389–390.

A magyar állampolgárságú internált civilek számáról nincsenek megbízható adatok, azonban szinte biztos, hogy tízezres nagyságrendben kerültek nagyrészt táborokba a háború ideje alatt.

Összefoglalás

Jean-Claude Farcy, a terület egyik kiváló kutatója megállapítása szerint a háborúba belépő országok kormányai civil „ellenségek” ellen hoztak intézkedéseket, az internálás pedig az egyik legtöbbször alkalmazott módszer volt annak megakadályozása érdekében, hogy bárki gyengítse a nemzet védelmét.⁶³ A világháború alatt a hadviselő országok mindegyike használta az internálást a területén tartózkodó külföldiek és a saját, megbízhatatlannak tartott állampolgárainak elszeparálására. Az internálótáborban lakók életét nem feltétlenül a megdöbbentő borzalmak vagy az örök szadizmus tette nehezzé, hanem a mindennapok szürkesége. Így az unalom, a siralmas élelmezés, az elszigeteltség, a bizonytalanság és a nemi élet hiánya kezdték ki a foglyok idegeit.⁶⁴

Jogi tekintetben az internálás egy olyan interim közigazgatási eljárásnak tekinthető, amelynek legfőbb ismérve, hogy – szemben a bíróság által kirótt szabadságvesztéssel – nincs befejező időpontja. Az internálást elrendelő határozatokban soha nem szerepelt annak kezdő és befejező időpontja, így időtartama bármeddig tarthatott.

A háború kitörésekor alapvető érdeke volt a hadviselőeknek, hogy minél nagyobb számban fosszák meg az ellenséget a potenciálisan fegyverképes férfi polgáraitól. Mindamellet a szemben álló felek megtorlásként is alkalmazták az internálást. Így tett a magyar kormány is, hiszen bár az ország Ausztria társállama volt, önállóan intézte a területén lévő személyek internálását. Magyarország több ezer külföldi állampolgárt és jelenleg még meg nem határozott számú, de feltehetően jelentős számú magyar, döntően a nemzetiségek soraiból kikerülő civilt, férfit, nőt és gyereket zárt falak vagy szögesdrót mögé. A magyarországi táborokban őrzött civilek közül – bár pontos számok itt sem ismertek – több ezren haltak meg. Halálukban a fogvatartási körülmények és a velük való bánásmód is szerepet játszottak. A mozaikszerűen összeállítható források azt mutatják, hogy a táborokban minden bizonnyal voltak erőszakos cselekedetek a fogvatartók részéről. A nyers, nemegyszer brutális erőszak elsősorban a nemzetiségekkel szemben alkalmazott fellépést jelenti: őket korra, nemre való tekintet nélkül zárták internálótáborokba, az elhunytak döntő része az ő soraiból került ki.

A külföldi és a magyar internáltak közötti különbség két fontos területen nyilvánult meg. A nemzetközi jogban újszerűnek ható, nagy számban megjelenő internáltak közül a semleges államokból érkező vöröskeresztes missziók kizárólag az ország területén internált külföldiekre terjesztették ki védőhálójukat. A jelentős számban és sokkal rosszabb körülmények között őrzött magyar állampolgárságú internált civilek a nemzetközi jog keretein kívül maradtak, helyzetük éppen ezért volt gyakran olyan kétségbeejtő.

63 Farcy: *Les camps de concentration*. I. m. 362.

64 Kotek–Rigoulot: *Táborok*. I. m. 82.

A fogva tartás jellegét nézve a külföldi személyek jelentős hányada enyhébb felügyeleti forma alá került, míg a magyar állampolgárságú internáltak őrzési helyét illetően nem mérlegeltek a hatóságok. A külföldi internáltakkal kapcsolatban – némi propagandát sem mellőzve – a magyar kortársak elismerték, hogy a Magyarországon internálótáborba zárt külföldiek sorsa sem könnyű, ám hangsúlyozták a magyar hatóságok „nemes” hozzáállását és az ebből fakadó erkölcsi fölényt.⁶⁵

E munka terjedelmi keretei voltaképpen a civilek elleni erőszak ezen új formájának vázlatos bemutatását tették lehetővé. A világháború alatt a magyarországi internálótáborokban civilek ellen elkövetett erőszak indokolná a szembenézést, számvetést, a szakmai alapon nyugvó párbeszédet a környező országok történéseivel. Az a tény, hogy erről a fajta erőszakról keveset tudunk és még kevesebbet beszélünk, a jövőt tekintve inspiráló lehet a világháború e szegmensének alaposabb, kiterjedt forrásbázist felhasználó kutatására is.

65 Dr. Lóránt Ármin: *A hadifogoly-kérdésről*. Bp., 1915. 77.